



NAHÇIVAN İLE AZERBAYCAN'I BİRBİRİNDEN AYIRMAK ÜZERE TERTİPLENEN ZENGEZUR'UN ERMENİSTAN'A KATILMA SÜRECİ - 11.12.2019

Nazim MUSTAFA

Blog No: 69
11.12.2019

Dr. Nazim MUSTAFA

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi Bölüm Başkanı

Yirminci yüzyılın başından itibaren Ermeniler, Zengezur'u ele geçirmek için harekete geçtiler ve yüzyılın sonunda bunu başarabildiler. Stratejik açıdan önemli olan Zengezur bölgesi, İran sınırında Azerbaycan'ın Güneybatısını, Ermenistan'ın güneydoğusunu kapsamaktadır. Eski Türk-Müslüman toprakları olan Zengezur bölgesinin nüfusunun etnik bileşenindeki değişim, Rus birliklerinin işgalinden sonra XIX. yüzyılın başlarında başladı. Rusya ve İran arasında Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarının imzalanmasının ardından Ermenilerin Zengezur bölgesine toplu göç süreci başladı. Sadece İran'dan Türkmençay Antlaşması ile iskân edilen 8249 Ermeni ailesinden 1300'ü Karabağ ve Zengezur'a yerleşti, bunun sonucunda bölgedeki demografik durum ciddi değişiklikler geçirdi[1].

Ermeni yazar A-do, yirminci yüzyılın başlarında, Elizavetpol (Gence) Guberniyasının Zengezur bölgesinde bulunan 406 köyün 314 tanesinde Müslümanların, geri kalan 92 köyde ise Ermenilerin yaşadığını yazıyor[2]. 20. yüzyılın başlarında Zengezur bölgesi 7.892km² idi[3]. Ermeniler ilk kez 1905-1906 yıllarında silah gücü ile Zengezur'u ele geçirme girişiminde bulundular. Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman nüfusunun tüm bölgelerinde olduğu gibi Taşnaksutyun ve Hınçak partilerinin silahlı grupları, Zengezur'da toplu katliamlar gerçekleştirdiler. Ermeni yazar Stepan Zavaryan'a göre, 1905-1906 yıllarında Ermeniler sadece Zengezur bölgesinde 43 Müslüman köyünü yıktılar[4]. A. Do,

Zengezur'da Ermenilerin 1905-1906 yıllarında yaptığı katliamları barbarlık ve kınanması gereken eylemler olarak nitelendirdi[5].

Mayıs 1918 sonunda Güney Kafkasya'da üç bağımsız devlet ortaya çıktı: Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan. 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan Türkiye-Ermenistan barış ve dostluk anlaşmasına göre Ermenistan Cumhuriyeti toprakları yaklaşık 10 bin kilometrekaredir[6]. O sırada Azerbaycan toprakları, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki tartışmalı bölgeler de dahil olmak üzere yaklaşık 114 bin kilometre karedir[7]. Azerbaycan'ın bir parçası olan Zengezur toprakları ise tartışmalı bölgelere dahil değildi. 29 Mayıs'ta Azerbaycan Ulusal Konseyi oturumunda Başbakan Fətəli Han Hoyski, Ermeni Ulusal Konseyi temsilcileriyle yapılan görüşmeler sonucunda Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddiasını reddetmesi ve katliamın sona ermesi koşuluyla taviz vereceğine ilişkin mutabakatın sağlandığını belirtti[8]. Ancak Ermenistan hükümeti, varılan anlaşmayı göz ardı ederek Azerbaycan topraklarının işgaline başladı.

Ermenistan'ın Zengezur ve Karabağ'ı ele geçirme girişimleri

Batum Antlaşması'nın imzalanmasından bir süre sonra Ermenistan silahlı kuvvetleri, Azerbaycan'ın yerleşim bölgelerini ele geçirerek cumhuriyet alanını genişletmeye başladı. Türk ordusunun karşı saldırısı sonucu, Doğu Anadolu'dan geri çekilen Ermeni Silahlı Kuvvetleri Komutanı Andranik Ozanyan liderliğindeki on bin kişilik Ermeni Silahlı Kuvvetleri, Doğu Anadolu'dan Zengezur'a uzanan topraklarda yüzlerce Türk-Müslüman yerleşimini yok etti. Andranik, Zengezur'dan sonra Dağlık Karabağ'ı da ele geçirdi, işgal altındaki toprakları Ermenistan'a katmak istedi.

Andranik Zengezur'a girdiği sırada Azerbaycan halkından Ermeni hükümetine teslim olmasını, aksi takdirde kazanın boşaltılmasını istedi[9]. Zengezur'un Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle olan ilişkisinin sona ermesine, yeni kurulan Azerbaycan hükümetinden gerçek yardım alamamasına rağmen, bölge Müslüman nüfusu Andranik'in bu iddiasını reddetti. Ve bu, Andranik'in yerel Müslüman nüfusa karşı etnik bir temizlik yapması için bir sebep verdi.

Azerbaycan hükümetinin Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi M.Y. Ceferov 15 Ağustos 1918'de Ermenistan hükümetinin Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi A. Camalyana Andranik'in Azerbaycan sınırına girdiğini, Zengezur bölgesinin bir kısmını ve Şuşa yolunu ele geçirdiğini bildiren bir mektup gönderdi[10]. 17 Ağustos'ta A. Camalyan'ın Ermenistan hükümeti adına gönderdiği cevap mektupta, Andranik ve tüm birliklerinin Ermenistan Özel Kolordusu emriyle Ermeni ordusunun kadrosundan ve listesinden çıkarıldığı, Ermenistan Cumhuriyetinin otoritesini tanımadığı ve ona itaat etmediği belirtildi. Buna ek olarak, Andranik ve müfrezesinin Ermenistan ulusal ordusuyla hiçbir ilgisi olmadığı ve bu nedenle Ermenistan hükümetinin sorumsuz faaliyetlerinden sorumlu olamayacağı bildirildi[11].

A. Camalyan, 16 Ağustos'ta Alman misyon Başkanı General von Kressella ile buluşmasında Andranik'in Zengezurdan Karabağ'a geçmek, Türkleri arkadan vurmak ve Bakü'ye giden yolu açmak istediğini itiraf etti[12]. Andranik, Zabuh deresini geçerek Şuşa'yı ele geçirmek için üç kez çaba sarf etti. Andranikin Şuşa'ya girmesini önlemek için, Nuri Paşa'nın komutanlığındaki Kafkas İslam ordusunun bir kısmı Şuşa şehrine girdi ve Hasan Bahri Bey

şehrin Komutanı olarak atandı. Şehrin Müslüman nüfusu harekete geçirildi, nüfusu silahlandırmak için 14 komite ve karargâh kuruldu[13]. 15 Temmuz 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin kararı ile Azerbaycanlılara ve mallarına yönelik şiddet olaylarına ilişkin acil soruşturma Komisyonu kuruldu. Bu komisyon sadece Zengezur kazasının 115 Müslüman köyünün Ermeniler tarafından tahrip edildiğini ve yok edildiğini belgelemiştir[14].

1918 yazında Nahçıvan'da 1.Kafkas Kolordusu Komutanlığı Komutanı olarak görev yapan Kazım Karabekir Paşa, Kafkasya cephesi Doğu birlikleri Grubu Komutanı Halil Paşa'ya Zengezur'u Ermeni haydutlarından kurtarmak için art arda çağrılarda bulundu, çünkü o zamanlar Ermeni ordusu darmadağın edilmişti ve Türk ordusunun Zengezur'a saldırmasını engelleyemezdi. Ancak Halil Paşa Kazım Karabekir Paşa'ya Tahran'a girmesini emretti[15]. 1920 yılının Nisan ayında, Zengezur'un tamamen Ermenilerin işgali altında olduğu zamanda, Halil Paşa 1918'de yapılan hatayı düzeltmek ve Zengezur'u Ermeni işgalinden kurtarmak için önlemler almak amacıyla Kazım Karabekir Paşaya başvurdu. Kazım Karabekir Paşa cevap mektubunda fırsatın kaçırıldığını ve durumun tamamen değiştiğini yazdı. Zengezur'a küçük bir bölük gönderebileceğini ve bunun da işe yaramayacağını söyledi[16].

Kazım Karabekir Paşa, 15 Mayıs 1920'de Türk ordusunun liderlerinin kendi imkanları hakkında net bir şekilde düşünemediklerini ve şimdi Türkiye ile Azerbaycan arasındaki Zengezur bariyerine neden oldukları için vicdan azabı çektiklerini yazdı. Kazım Karabekirin anılarında bu konu şöyle anlatılmaktadır:

Şark Orduları Grubu Kumandanı olan Halil Paşa'ya Harb-i Umumi'nin son senesinde ben karargâhımı Nahcivan'da tesis ettiğim zaman bu Zengezor mes'elesinin halline müsaade edilmesini ve bu suretle Azerbaycanda emin muvasala tesisini mükerreren teklifime rağmen müsaade edilmedi ve Tahran üzerine beyhude harekâtın ilerletilmesinde ısrar olundu idi. Bu gafletin bugünkü elim vaziyetimizde halli için benden laakal 2000 kişilik bir kuvvet yani hâl-i hazır bir fırka istiyor. Bütün Ermenistan işgalimiz altında, elimde seferber iki fırka ile "Erivan Nahcivan" mıntıkasında topluyum. Ermeniler lâzımı gibi darbe yemişler, böyle müsait bir fırsatta yapılmaması sivası ve askeri bir cürüm olan Zengezor hareketinin artık bugün benim kuvvetimle icrası imkânsızlığını Halil Paşa da pekâlâ biliyor. Fakat Harb-i Umumide, mevkiinin selâhiyeti buna müsaitken, yaptığı pek vahim hatanın sonra şimdi, böyle bir taleple vicdani azabından kurtulmak istiyor; belki böyle bir teklifi kefareti zünüb sanıyor. Erzurum: 29/12/1335- 1919; (Kazım Karabekir. İstiklâl Harbimiz 1. cilt s. 454).

Halil Paşa Zengezor mâniasını Azerbaycan kuvvetiyle kaldıramayacağını tecrübe ile de anladıktan sonra maddi manevî duyduğu ızdırapla bize baş vuruyor. Harb-i Ümuminin son senesi bütün şark orduları kumandam iken kendisine defaatla bu Zengezor'un işgaliyle Beyazıt-Nahçıvan-Azerbaycan ittisalının teminini teklif ettiğim halde söz dinletememiştım. Bu teessürümü her vesile geldikçe tekrar zaruretini hissediyorum. Bunu Erzurum'dan Azerbaycan'a giderken Halil Paşa'ya da anlatarak tarihin müsaadatından istifade edilmemesini acı olarak aleyhine kaydettiğini de söylemişim. İşte İstanbul İşgalinden Şark Harekâtı Hitamına Kadar Halil Paşa şimdi bu kaybolmuş fırsatı arıyor. O zaman ben kolordumla hazırdım. Karargâhım da Nahcivan'da idi, bize mâni olacak kuvvet de yoktu. Yerli çeteleri ezmek güç bir şey değildi. Şimdi ise vaziyet büsbütün başka. Asıl olan

Zengezor'un açılması değil, Türkiye'nin selâmeti. Herhangi bir taarruz istikametimiz de Kars-Gümrü ve nihayet Erivan ve Tiflis'e müntehi olan şimendifer boyunca Azerbaycanla ittisaldır ki Zengezor'dan çok aykırı düşer. Ben belki ufak bir müfreze gönderebilirim. Oradaki himmet Azerbaycanlılara düşecek. Bunların müsbet bir iş göreceğine ise hiç de kanaatim yok. İşte bu düşüncelerle şu cevabı gönderdim. Erzurum: 21/4/1336- 1920; (Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz 2. cilt s. 725-726).

Harb-i Umumi'de büyüklerimizin daima kendilerinden büyük fakat havai muazzam projelerle uğraştıklarından ince ince düşünmemeleri ve vâki olan ihtarlardan da uyanamamaları bugün Zengezor mıntikasını bizimle Azerbaycan arasında bir sed bıraktı ki bugün sebep olanlar ıztırab-ı vicdan içerisinde kıvranıyorlar. Bugün de son fırsat günlerimizdeyiz. Acaba bu sefer de büyük diye başımıza aldığımız arkadaşlarımız tarihimize yeni bir gaflet mi yazdıracaklardır. Ankara: 15/5/1336-1920; (Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz 2. cilt s. 818).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan Mondros Mütarekesine (30.10.1918) göre, Türk birliklerinin Güney Kafkasya'dan ayrılması Andranik'in önünü yeniden açtı. Kasım ayının ilk yarısında, Andranik kendini Zengezur'daki tüm silahlı grupların Komutanı olarak ilan etti[17].

Azerbaycan Hükümeti Andranik'in Zengezurdaki katliamlarını önlemek için harekete geçti. Orduya yeni katılan gençlerin eğitimi Türk subayları tarafından yapıldı. 22 Kasım 1918'de İçişleri Bakanlığına gönderilen Zengezur kaza reisinin gizli raporunda, Zengezur'da yeni askerlerden 800 kişilik bir taburun tamamen Azerbaycan devletinin fonlarıyla silah ve kıyafetlerle donatıldığı belirtildi. Kaza şefinin yazdığına göre yeni kurulan tabur, Türk subayı İzzet Bey'in komutasında eğitilmiştir[18].

Ocak 1919'da Azerbaycan Hükümeti, Husrov Bey Sultanov'un önderliğinde Karabağ ve Zengezur topraklarını kapsayan geçici bir genel yönetim kurdu. Ocak ayı başlarında, şubat ayı ortalarında 1919'da Karabağ ve Zengezur'da görülen göreceli sakinlik uzun sürmedi. Şubat ayı sonunda Andranik daha büyük saldırılar başlattı. 23 Şubat'ta Gorusdan güçlü silahlı birlikle hareket eden Andranik, Ekerek köyüne geldi Gence Genel Valisi C. Vekilov, Andranik'in bu hareketini Cebrayıl ve Şuşa kazalarının dağlık kısmı ile, Zengezur'dan Hudaferin'e kadar arazisini işgal etme arzusunu da olduğunu açıkladı.

Azerbaycan hükümetinin, Andranik'in Zengezurdan ısrarlı uzaklaştırma çağrıları sonucunda, Güney Kafkasya'daki İngiliz birliklerinin komutanı General William Thomson, 24 Şubat 1919'da Binbaşı Monk Mezon Andranik'in grubunun Şuşa'dan Ermenistan'a geçeceğini açıkladı. 2 Nisan 1919'da Gorus'ta "Sisian ve Zengezur Kongresi" adı altında Ermenilerin bir toplantısı gerçekleşmişti. Toplantıda verilen karar, Zengezur tarafından atanan Ermeni hükümetinin komiseri Arsan Şahmazyan'a gönderildi. Andranik ve grubu daha sonra Gorus-Sisian-Dereleyez-Vedibasara yönünden Uchkilsa'ya (Eçmiadzin) gitti ve silahları bıraktı ardından Tiflis'e doğru yola çıktı[19].

Zengezurun İşgal Edilmesi

Andranik müfrezesi Zengezur'dan çekildikten sonra, önce Dronun (Drastamat Kanayan) ve daha sonra Njdehin birlikleri (Garegin Ter-Harutyunyan) katliamı sürdürdü. 5 Temmuz 1919'da ABD'den Albay V. Haskel, müttefik devletler adına Ermenistan Yüksek Komiseri olarak atandı. V. Haskel'in Erivan'da bulunan Karargâhı, Ermenileri nerede yaşadıklarına bakılmaksızın (Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan) korumakla yükümlü olduğunu belirtti. Ermeniler V. Haskel'in tutumunu kullanarak, komşu devletlere karşı haksız toprak iddialarıyla yeniden konuşmaya başladılar. Ermenistan parlamentosunda ağustos ayı ortalarında konuşan V. Haskel, Ermenilerin toprak iddialarını savunacağını söyledi.

28 Ağustos 1919'da Albay V. Haskel, Bakü'de Başbakan Nesib Bey Yusufbeyli ve Dışişleri Bakanı Memmed Yusuf Ceferov ile bir araya geldi. V. Haskel, Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu kaydetti. Ayrıca Amerika'nın Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez yönetimi altında tarafsız bir bölge oluşturulduğunu belirtti. 18 Temmuz 1919'da Azerbaycan'daki Ermenistan diplomatik temsilcisi T. Bekzadyan, Ermeni Dışişleri Bakanı'na gönderdiği gizli bir mektubunda Azerbaycan hükümetinin Zengezur ve Nahçıvan'daki egemenliğini tekrar kazanmaya hazırlanıyor olduğunu belirtti[20].

25 Eylül 1919'da Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni heyetleri başkanları Avetis Aharonyan'a ve Bogos Nubar Paşa'ya Azerbaycan hükümetinin Zengezuru ele geçirmek için hararetli bir şekilde hazırlandığını bir telgrafta yazdı. A. Hatisyan, Azerbaycan'ın Zengezur'u ele geçirerek, Agdam'dan Gamerli'e kadar olan toprakları kontrol altına almak istediğini, daha sonra Araz aracılığıyla Türkiye ile iletişim kurmak istediğini ve Türkiye'nin askeri planlarının gerçekleştirilmesi için iki devlet arasında (*yani Azerbaycan'la Türkiye arasında- N.M.*) gizli askeri sözleşmelerin imzalandığını kaydetti[21].

Ekim 1919 başlarında, evleri yakılan ve mülteci durumuna düşen Zengezur'un Türk-Müslüman nüfusu 60 bin kişiye ulaştı[22]. 30 Ekim 1919'da Azerbaycan ordusunda özel bir Zengezur ekibi kuruldu. Zengezur ekibi Binbaşı General Cavad Bey Sihkhlini tarafından yönetildi. Kasım ayının başlarında, Azerbaycan ordusu Zengezur'da Ermeni askeri birliklerine karşı askeri operasyonlar başlattı. Buna ek olarak, Azerbaycan hükümeti, Zengezur'da düzeni sağlamak ve kamu güvenliğini sağlamak için Zengezur ve Karabağ valisi Husrov Bey Sultanov komutasındaki küçük askeri birimleri gönderdi.

Azerbaycan askeri tarihine "Diğ" operasyonu olarak bilinen bu operasyonun başarısızlığı Zengezurun kaderinde belirleyici bir rol oynadı. Böylece, 3-7 Kasım tarihlerinde gerçekleşen saldırı, Zengezur ekibinin ilk bölüğünü yöneten Binbaşı General David Bey Yadigarov'un hatalı ilması nedeninden başarısızlıkla sonuçlandı.

Ermeni araştırmacı Vanik Virabyan, "Diğ" operasyonundan önce Ermeni istihbarat subayı Tigran Devoians'ın Azerbaycan ordusunun Gürcü subayını 200 bin Rus rublesi karşılığında satın aldığını yazıyor. Böylece, satın alınan bu subay Azerbaycan ordusunun toplarını ve silahlarını Njdeh'in önündeki haritada işaretlenmiş yerlere yerleştirdi, böylece savaş başladığında Njdeh kuvvetleri daha güçlü bir Azerbaycan ordusunu yüksek doğrulukla vurdu ve yendi[23].

Zengezur'un serbest bırakılması için hazırlanan operasyonun başarısızlığından sonra,

Savunma Bakanı Samed Bey Mehmandarov, General David Bey Yadigarov'u süvari komutan Yardımcısı görevinden aldı, onu bakanın bünyesinde bir Genelkurmay subayı olarak görevlendirdi ve faaliyetlerinin ciddi bir şekilde incelenmesini emretti[24].

Son olarak, 23 Kasım 1919'da Tiflis'te Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri arasındaki barış konferansında askerlerin geri çekilmesi ve ateşkesin muharebe pozisyonlarından çekilmesi, yolların açılması, tüm tartışmalı sorunların sadece barışçıl yollarla çözülmesi konusunda anlaşma imzalandı[25]. Azerbaycan hükümeti anlaşmanın gerekliliklerini yerine getirdi, Ermeni tarafı ise Zengezur'a ek birlikler göndererek kalan Azerbaycan köylerini işgal etmeye ve Azerbaycanlıların topraklarını tamamen temizlemeye başladı. Azerbaycan hükümeti ise sadece diplomatik yazışmalarla Ermenilerin saldırılarını önlemeye çalıştı.

Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhammed Han Tekinski'nin 3 Aralık'ta Gürcistan'daki Azerbaycan diplomatik temsilcisine gönderdiği telgrafta bunlar yazmaktadır: " Zengezur'da kanlı olaylar başladı. Çaylı ve Okçu köylerinde 900 Müslüman öldürüldü. Caminin içinde çocuklarla birlikte bomba imha edildi. İçinde 400 kadın ve çocuk vardı. Bu noktada Zengezur kanlı olayların sahnesine dönüştü[26].

Ermeni devletinin topraklarını silahlara genişletme planını kademeli olarak uygulayan iktidardaki Taşnaksutyun partisi, 7 Aralık 1919'da yapılan toplantıda Zengezur'un Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve toprakları Ermeniler tarafından kontrol altına almak için her türlü önlemi almaya hazır olduğunu açıkladı[27]. Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi, 6 Ocak 1920'de Zengezur'daki barışçıl Müslüman nüfusun tahrip edilmesine karşı önlem almak ve harekete geçmek için Yüksek Komiser V. Haskel'in önünde konuyu gündeme getirmeye karar verdi[28]. Ancak hiçbir işlem yapılmadı. Ermeni Silahlı Kuvvetleri, 19-25 Ocak 1920 tarihlerinde Zengezur'da 51 Azerbaycan köyü daha ele geçirerek Azerbaycanlılara yönelik etnik temizlik operasyonlarını tamamladı[29].

Ermenistan hükümeti, Zengezuru Azerbaycanlılardan tamamen temizleyerek, onu Paris Barış Konferansının önüne koyarak, daha sonra Karabağ ve Nahçıvan'ı ele geçirerek, 28 Mayıs 1919'da Taşnak Parlamentosu tarafından kabul edilen Birleşik Ermenistan eylemini gerçekleştirmeyi amaçlamakta idi. Genel olarak, 1918-1920 yıllarında, Andranikin, Dronun ve Njdehin komutasındaki Ermeni çete birlikleri, Zengezur bölgesinde 166 Müslüman köyünü işgal etti ve nüfusu soykırıma uğrattı.

Sovyet Rusya Sovyet Azerbaycana Karşı

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulduğu zaman, Zengezur bölgesi topraklarının önemli bir kısmı Ermeni silahlı kuvvetlerinin kontrolü altındaydı. Rusya'dan Azerbaycan'a gelen Bolşevik ordusunun bir kısmı Bakü'nün işgalinden sonra Karabağ ve Zengezur'a yöneldi. Bolşevik birliklerinin bu yönde hareketi Ermenistan'ı ciddi şekilde endişelendirdi.

Nariman Narimanov, Bolşeviklerin Azerbaycanda iktidarı ele geçirmesinin ardından Azerbaycan Devrim Komitesinin başkanlığına seçildi. Ermeni komünist Anastas Mikoyan,

Narimanov'u Devrimci Komite başkanı olarak seçip otoritesini kullanamayacak şekilde onu kuşatacağız... değerlendirmesinde bulunmuşdu[30].

30 Nisanda, Azerbaycan Sovyet hükümeti, Ermenistan silahlı gruplarından Karabağ ve Zengezur topraklarını temizlemesini, Ermeni birliklerinin sınırlarına çekilmesini ve etnik grup katliamını durdurmasını talep eden Ermeni Taşnak hükümetine bir nota verdi. Aksi takdirde Azerbaycanın Ermenistanla savaş halinde olacağı belirtildi. 1 Mayıs'ta, Rusya'nın Gürcistan'daki yetkili temsilcisi Sergey Kirovun, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkas Bürosu Bşk. Sergey Orkonogidzenin ve 11. Kızıl Ordu Komutanı Mikhail Levandovski'nin imzasını taşıyan ve Ermenistan hükümetine gönderilen telgrafta Ermenistan hükümetinin 24 saat içinde Azerbaycan'dan askerlerini çekmesi istendi[31].

Ermenistan hükümeti o dönemde Rusya halk Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin'in Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik önyargılı tutumunu biliyordu. G. Çiçerin'in yargısının oluşumunda onun yardımcısı Ermeni Karahan (Lev Mihayloviç Karahan) önemli bir rol oynamıştır. 30 Nisan'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan Çiçerin'e gönderilen telgrafta Kızıl Ordu askerlerinin Karabağ ve Zengezur yönünde ilerledikleri ve böylece Türkiye ile birleşmeye çalıştıkları kaydedildi. Ermenistan Dışişleri Bakanı Hamo Ohancanyan, 3 Mayıs'ta Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mirza Davud Huseynov'a 3 Mayıs'ta gönderilen bir telgrafta Karabağ ve Zengezuru Ermenistan'ın bir parçası olarak gördüğünü ve Azerbaycan askeri birliklerinin varlığından endişe ettiğini söyledi. H. Ohancanyan aynı telgrafta, sözde Zengezur'da hiçbir zaman Azerbaycan yönetiminin bulunmadığını, bu bölgenin Zengezur Ermeni Ulusal Konseyi tarafından yönetildiğini ve Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtti[32].

Ermenistan'da Taşnak hükümetinin bu davranışının arkasında bazı Rus çevrelerinin desteği vardı. Rusya halk işleri Komiseri Yard. 15 Mayıs'ta Erivan ve Bakü'ye telgraf gönderen L. Karahan, Rusya'nın Ermenistan ve Sovyet Azerbaycan arasındaki tartışmalı meselelerin çözümünde arabuluculuk rolünü üstlendiğini söyledi.

Rus liderliği ilk olarak Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ın Sovyet ordusu tarafından ele geçirileceğini ilan etse de, Azerbaycan topraklarının işgalden kurtulması için hiçbir çaba göstermediler. 18 Mayıs 1920 tarihli Azerbaycan Devrim Komitesi Kararnamesiyle, acil durum komiserliği Karabağ ve Zengezur kazalarında kurulmuştur. Daha sonra 26 Ağustos 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Siyasi Bürosu'nun kararıyla Aliheydar Şirvani (Mustafabeyov) olağanüstü komiserlik görevine atandı ve Ermeni Armenak Garagozov da vekiline atandı. Karabağa gelen S. Orconogidze, yerel halkın ruh halini inceledikten sonra 19 Haziranda G. Çiçerine gönderilen telgrafta Karabağ ve Zengezur'un kendilerini Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak gördüklerini ifade etti[33].

Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı N. Narimanov, Kafkas bürosu üyesi Beno Mdivani, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi Anastas Mikoyan, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi Avis Nuricanyan G. Çiçerin ve S. A. Orconogidze'ye gönderdiği telgrafta şunları yazdı: Tartışmalı olarak kabul edilen Zengezur ve Karabağ'a gelince, bu yerlerin inkâr edilemez olduğunu ve Azerbaycan sınırları dâhilinde kalmaya devam etmeleri gerektiğini şiddetle tavsiye ediyoruz. Nüfusun tamamen Müslüman olduğu Culfa ve Nahçıvan ilçeleri hem askeri bağlar hem de Türkiye'nin Türkiye ile doğrudan

teması bakımından yerel halkın çabaları ile Taşnak hükümetinden izole edilmiş ve korunmuştur[34]. Olayların gelişmesi, Çiçerin'in Azerbaycan liderliği ile aynı fikirde olmadığını gösterdi. G. Çiçerin, N. Narimanov'un Rusya'nın silahlı kuvvetlerinin Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ı ele geçirmesini ve Azerbaycan'a verilmesini istediğini iddia etti[35].

Sovyet Rusya ve Taşnak Ermenistan arasında iş birliği

Mayıs-Haziran 1920'de Moskovada Taşnak Ermenistan ve Sovyet Rusya arasında müzakereler yapıldı. Ermeni heyetine Levon Şant (Segbosyan), Rus heyetine ise G. Çiçerin ve L. Karahan başkanlık etti. Karahan'ın diktesine istinaden G. Çiçerin, V. Lenin'e Ermeni delegasyonunun Karabağ dışında, Ermenistan hakimiyeti altındaki diğer bölgelerini gönüllü olarak Rusyaya teslim etmeyi asla kabul etmeyeceğini söyledi.

Taşnak Ermenistan'da Rusya temsilcisi Boris Legran da Azerbaycan topraklarının bir kısmının Ermenistan'a devredilmesinde özel bir rol oynamıştır. 10 Temmuz 1920'de, B. Legran'ın katılımıyla Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Bürosunda "Karabağ'dan Rapor" duyuruldu. Raporda, Zengezurun Ermenistan birlikleri tarafından harap edildiğini ve Taşnakların destekçilerinin Türkiye mültecileri olduğunu belirtti. Her zaman Anglo-Amerikan sermayesini besleyen General Dro, ordusuyla Karabağ'dan Zengezur'a kaçtı ve Ermeni köylüleri Ermenistan'a katılmak istemedi[36].

14 Temmuz'da, S. Orconogidze ve B. Legran, Bakü'den G. Çiçerin'e bir telgraf gönderdi: "Meseleyi Azerbaycan'ın kısmen sağlayabileceği bir şekilde çözümenin gerekli olduğunu düşünüyoruz: Karabağ tamamen ve müzakeresiz olarak Azerbaycan'la birleşmelidir, Zengezur tartışmalı bir bölge olarak kabul edilir. Kalan bölgeler Ermenistan'da kalmalıdır [37].

17 Temmuz'da, Kırmızı ordu Kolordu Komutanı Alexander Todorsky, Taşnak zulmünden tüm Zengezurun serbest bırakılması ve orada Sovyet gücünün kurulması hakkında N. Narimanova telgraf gönderdi[38]. 28 Temmuz günü, 11. Ordu, Gorus-Şahbuz-Cehri yönünde Nahçıvan bölgesine girdi ve aynı gün orada bir Sovyet gücünün kurulduğu açıklandı. 3 Ağustos'ta Dro'nun çetesi 32. Bolşevik birliklerine saldırdı ve Gorus'u ele geçirdi. 5-7 Ağustos'ta, 11. ordunun ciddi bir eğitiminden sonra, Dro ve Njdeh askeri güçlerini sınır dışı ederek, Sisyan ve Kafan'ı ve 9 Ağustos'ta Gorus'u serbest bıraktılar. Dro birliklerinden sağ kalanlar yine Dereleyez'e götürüldü ve Njdehin birlikleri Megri topraklarında bir pozisyon aldı[39].

Erivan'da 10 Ağustos'ta Rusya ile Taşnak Ermenistan arasında barış anlaşması imzalandı. Anlaşmanın 3. paragrafı, tartışmalı bölgelerin Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmesinin bu bölgelerin yasal olarak Azerbaycan'a mı Ermenistan'a mı ait olduğu sorusunu çözmediğini belirtiyor[40]. Başka bir deyişle, Sovyet Rusya, Zengezurun Sovyet Azerbaycanının ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmediğini gösterdi ve Antanta ile dostluk kuran Ermenistanı kendi tarafına çekmek istedi.

Ermenistan ve Sovyet Rusya arasındaki anlaşma, Antanta ülkelerinin bazı çevrelerinde

endişe yarattı. Ermeni hükümeti anlaşmanın gayri resmi olduğunu ve Ermenistan'ın hala Antanta'ya yöneldiğini belirtti[41].

Batı Devletleri ve Sovyet Rusya'ya karşı savaşan Çarlık ordusu komutanı General Vrangel'den önemli miktarda mühimmat aldıktan sonra, General Dro komutasındaki Ermeni silahlı kuvvetleri, Dereleyaz'den Zengezur'a bir kez daha saldırdı ve Gorus'u tekrar ele geçirdi. 1920 yılının Eylül ayı başlarında Njdeh, Zengezur'daki tüm Ermeni silahlı kuvvetlerinin başkomutanı olduğunu ilan etti.

4 Kasım'da I. Stalin ve S. Orconogidzenin katılımıyla Azerbaycan Komünist Partisi Siyaset Bürosunun toplantısı Nahçıvan ve Zengezurun Rusya ile Ermenistan arasındaki anlaşmaya esasen Ermenistana devredilmesine güçlü bir muhalefet ifade etmiştir.

1920 yılının ikinci yarısında, Zengezur'daki siyasi ve askeri durum Ermeniler lehine tekrar değişti. Rusya, Ermenistan'da Sovyet gücünün kurulmasına odaklanıyordu. 29 Kasım'da Taşnak hükümeti devrildi ve Sovyet hükümeti Ermenistan'da kuruldu. 30 Kasım'da, Azerbaycan Komünist Partisinin siyasi ve örgütsel bürolarının ortak toplantısında Ermeni Devrim Komitesi, Ermenistandaki Sovyet otoritesinin ilanına ilişkin telgrafı tartıştı ve Azerbaycanın çıkarlarına karşı bir karar aldı. Aynı kararda, Zengezur'un Sovyet Ermenistan'a geçeceği ve Karabağ'ın dağlık kesiminin kendi kaderini tayin etme hakkı olacağını belirtti[42].

Sovyet Azerbaycan'ın Sovyet Ermenistan'a güzeşti. Njdeh'in İran'a kaçması

1 Aralık'ta Sovyetler Birliği'nin Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla bağlantılı olarak bir toplantısında N. Narimanov bir açıklama yaptı. Açıklamada, Dağlık Karabağ'ın köylülerine kendi kaderlerini belirleme hakkı verildiği, Zengezur'daki askeri operasyonların durdurulduğu ve Sovyet Azerbaycan ordusunun oradan çıkarıldığı yazılmıştır.[43]

S. Orconogidze, 2 Aralık'ta Bakü'den Lenin'e ve Stalin'e gönderilen bir telgrafta N. Narimanov'un ifadesini tahrif ederek belirtir: Azerbaycan dün Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'a verilmesini açıklamıştır.[44]

2 Aralık 1920'de Erivan'da Sovyet Rusya ile Sovyet Ermenistan arasında askeri-siyasi anlaşma imzalandı. Anlaşma Rus Diplomatik temsilcisi Boris Legran, Ermenistan tarafından ise derhal Bolşevikler tarafına geçen General Dro ve A. Terteryan tarafından imzalandı. Rusya, Ermenistan'ın sovyetleşmesi karşılığında, tüm eski Erivan Eyaletinin, Zengezur kazasının, Kazah kazasının, Sovyet Ermenistan'a tartışmasız katılmasını kabul ettiğini ifade etti[45].

O zaman, Zangazur kazasındaki 6 bölgeden dördü Sovyet birlikleri tarafından, 2'si de (1. ve 5. bölgeler) Njdeh birlikleri tarafından ele geçirildi. Bolşevik yönetimi altındaki bölgelerde nüfusun gıda arzı çok zayıftı. Zangazur kazası reisi A. Şirvani, Halk Çalışma Komiserliği'ne yazdığı bir mektupta, on binlerce mültecinin evsizlik nedeniyle öldüğünü yazdı. O dönemde, yüzyıllar boyunca Zengezurda birlikte yaşayan ve kaynayan Müslüman Azerbaycan Türkleri ve Kürtler tarafından gündeme getirilmemesine rağmen Kürdistan

meselesi ortaya atıldı. Resmî belgelerde, Zengezur'un alt veya Doğu kısmı "Kürdistan" olarak adlandırıldı ve Ermeni ve Rusya'nın çıkarlarına hizmet etti[46].

25 Aralık 1920'de Albay Njdeh, onun kontrolü altındaki Zengezur bölgesinde bir "Sünik Özerk Cumhuriyeti" kurulduğunu ilan etti. 21 Ocak 1921'de Ermenistan Taşnak hükümetinin Başbakanı olmuş Simon Varasyan başkanlığında Zengezur'da Dağlık-Ermeni Cumhuriyeti kuruldu. Bu oyuncak, cumhuriyetin silahlı kuvvetleri yine Albay Njdeh tarafından yönetildi.

Şubat 1921'de Taşnaklar Ermenistan'da isyan etti. 13 Şubat'ta, silahlı Taşnak grupları, Zangazurdan Erivana saldırdı. 18 Şubat'ta Taşnaklar Erivan'ı işgal etti ve Ermenistan'da Sovyet hükümetini devirdi. Taşnaklar "Vatanı Kurtar Komitesi"ni kurdu. 18 Mart'ta Erivan'da yeni kurulan Taşnak hükümetinin başkanı S. Vrasyan, Türk hükümetine askeri yardım talebinde bulundu. 2 Nisan'da Erivan, Sovyet birlikleri tarafından Taşnaklardan temizlendi. Taşnakların silahlı kuvvetleri yine Zengezura'ya götürüldü. Sovyet Ermenistan hükümeti ve 11. Ordu Komutanlığı, Yukarı Zengezur'un Ermenistan'la yeniden birleşmesini tamamlamak için "Dağlık-Ermeni Cumhuriyeti" ile görüşüyordu. Sovyet Ermenistan, Njdeh'in Zengezur'daki kontrolü altındaki alanı Erivan ve Karabağ arasında bir engel olarak gördü ve bu engeli kırmak için Zengezur'a saldırmaya hazırlanıyordu. 21 Nisan 1921'de Tatev Manastırı'nda düzenlenen Zengezur Ermenileri Kongresi'nde Njdeh, Başbakan, Askeri Bakan ve Dağlık-Ermeni Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı seçildi. Kısacası, katil Njdeh Yukarı Zangazur'daki kuralın sahibiydi. Sovyet Ermenistan ile "Dağlık-Ermeni Cumhuriyeti" arasındaki görüşmeler 12 Mayıs'ta Kalancık köyünde, Yukarı Zengezur'u Sovyet Ermenistan'ında birleştirmek için yapıldı. Njdeh, Ermenistan hükümetinin resmi olarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi şartıyla Zengezur'un Sovyet Ermenistanına katılmasını kabul etti. Resmi Erivan çok geçmeden Njdeh'in bu koşulunu yerine getirdi.

Njdeh'in Zengezur'da sınırsız davranmasının bir başka nedeni de dış yardımlarından kaynaklanıyordu. Taşnak Ermenistan Başbakanı Sergei Vrasyan Tebriz'e göç etmiş ve İran'daki İngiliz ordusuyla yakın ilişkiler kurmuştu. Bolşeviklerin 11. ordusunun Karabağ-Zengezur grubu birliklerine verdiği emirde şöyle yazılmıştır: Njdehin İran üzerinden Antanta ülkeleri ile bağları var ve onun aracılığıyla gücünü koruyor.[47]

Sovyetlerin 11. Ordusunun Komutanlığı 25 Mayıs 1921'de yeni askeri operasyonlar hazırladığında, Njdeh'in silahlı kuvvetleri Gorus'tan çekildi ve Bazarçay ve Kafan bölgelerine yerleşti. Bolşevik birlikleri hem Karabağ hem de Erivan olmak üzere iki yönde Zengezur'a saldırdı. 11. ordunun Erivan grubu üç tarafata saldırdı: Vedi üzerinden Keşikəndə (Dereleyez), Nahçıvan'dan Angelevid'e (Sisyan) ve Ordubad'dan Meğri. 26 Haziran'da, bu grup Dereleyez'i, 28 Haziranda Biçenek'i ve 30 Haziranda tüm Sisyan bölgesini serbest bıraktı. 2 Temmuz'da Şuşa tarafından ilerleyen Karabağ-Zengezur Bolşevik grubu, Erivan grubu ile birlikte Gorus'a girdi. Njdeh'in grubu 4 Temmuz'da Tatev manastırı'ndan ve 7 Temmuz'da Kafan bakır madeninden çekildi[48]. 9 Temmuz'da Njdeh, müfrezesiyle birlikte Meğri Nehri'ni arayarak İran'a kaçtı[49].

Zengezur'un Ermenistan'a birleşmesi tamamlandı

20 Temmuz 1921'de Ermenistan Halk Komiserleri Konseyi, Ermenistan'ın 8 kaza ve 33 ilçe ile idari bölge bölünmesini onayladı. 31 Ağustos'ta Zengezur'da yeni bir 9. kaza- Gorus şehri- merkez olmakla Zengezur kazası kuruldu[50]. Azerbaycan da Zengezur'un (Gorus, Sisyan, Qafan ve Megri bölgeleri) batı bölgesini idari-bölge bölümünden çıkardı. Böylece Zengezur iki kısma bölündü ve batı kısmı Ermenistan ile birleştirildi.

Ermeniler, zengin cevher yataklarına sahip, Kafkasya'nın İsviçresi olarak adlandırılan Zengezur'u ile ele geçirerek Azerbaycan ve Nahçıvan ve aynı zamanda Azerbaycan ve Türkiye arasında yapay bir engel oluşturdu.

Zengezur'da Ermenilerin yaptığı katliamların ölçeği hakkında yeterli gerçekler 1-7 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'deki 1. Doğu Milletleri Kongresi'nde sunuldu. Ekim 1920'deki İkinci Azerbaycan Komünistleri Kongresinde konuşan Zengezurlu Tatyana, iki yıllık Zengezur katliamı sırasında 200 Müslüman köyün tamamen yıkıldığını itiraf etti.

18 Şubat 1929'da Güney Kafkasya Merkezi Otoritesi İcra Kurulu, Nüvedi, Ernezir ve Tuğut köylerinin Ermenistan'a devredilmesine ilişkin bir karar aldı[51]. Sonuç olarak, şu anda "Meğri Koridoru" olarak bilinen ve yalnızca Nahçıvan ile Azerbaycan'ın geri kalanı arasındaki bağlantıyı kesmekle kalmayan, aynı zamanda Ermenistan'ın İran üzerinden erişimini sağlayan 42 km uzunluğundaki bir koridor kuruldu. Böylece Sovyet Bolşevik hükümeti Azerbaycan'ın tarihi topraklarını Ermeni SSC'ye bağışlama politikasını sürdürdü. Buradaki amaç sadece Ermenistan'ı güçlendirmek değil, aynı zamanda Türk dünyası ve Azerbaycan'la olan tüm yol bağlantılarını azaltmaktı. Bu, Çar Rusyanın jeopolitik çıkarlar uğruna izlediği politikanın Sovyet makamları tarafından da takip edildiğinin açık bir göstergesiydi.

1988'de, Ermenistan, uluslararası destekçilerinin yardımıyla, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesine toprak iddiasını ileri sürerek bir sonraki adımı attı. Sonuç olarak Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma yeniden başladı. 1988-1991 yılları arasında Ermeniler, Azerbaycan'ı Zengezur Megri bölgesindeki yedi, Sisyan bölgesindeki 11, Kafan bölgesindeki 41 ve Gorus bölgesindeki 4 yerleşim yerlerinden sürgün ederek Azerbaycanlılara karşı etnik temizleme politikasını başlattılar.

1991-1994 yıllarında Ermenistan silahlı kuvvetleri yabancı güçlerin yardımıyla Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini ve çevresindeki 7 bölgeyi işgal etti. Böylece Zengezur'un Doğu kısmı, yani Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının bir kısmı - Laçın, Gubadlı ve Zengilan bölgeleri işgal edilmiş oldu. Bu bölgelerde, 301 Azerbaycan yerleşkesini kapsayan 3347 kilometrekarelik topraklar Ermenistan silahlı kuvvetlerinin kontrolü altına alındı ve 150.000'den fazla kişi yerinden edildi.

Ermeniler, yirminci yüzyılın başlarında Zengezur'u ele geçirmek için onlara yardımcı olan devletlerin sayesinde işgali sona erdirdi. Zengezur'un Azerbaycan'dan Ermenistan'a ayrılmasının bir sonucu olarak, Azerbaycan'ın ana kısmı Nahçıvan'dan ayrıldı ve büyük Türk dünyası coğrafi olarak dağıldı[52].

**Harita: Sarı çizgi Zengezur bölgesini işaretlemektedir*

KAYNAKÇA

ADRA, fond 28, siy. 1, iş 70.

ARDA, fond 28, siy.1, iş 99.

ARDA, f.379, siy.1, iş 2176.

ADRA, f. 897, siy.1, iş 112.

ARDA, fond 894, siy. 2, iş 9.

ARDA, fond 897, siy.1, iş 11.

ADRA, f. 970, siy. 1, iş 95.

ARDA, fond 970, siy. 1, iş 161.

ADRA, f. 2898, siy. 1, iş 6.

ARPiİSSA, fond 276, siy. 9, iş 1.

ARPiİSSA, fond 276, siy. 9, iş 28.

ARRiİSSA, f.277, siy.2, iş 40.

Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998.

Karabekir Kazım. İstiklal Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, 1. Cilt, İstanbul, 2008.

Karabekir Kazım. İstiklal Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, 2. Cilt, İstanbul, 2008.

Köçərli Tofiq. Qarabağ. Bakı: Elm, 2002.

Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1997.

Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Zəngəzur qəzasının bir hissəsinin Ermənistanına ilhaqı. Elm qəzeti, 7.08.2004.

Nərimanov Nəriman. Üçqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V. Stalinə məktub) Bakı, 1992.

Süleymanov Mehman. Azərbaycan Ordusunun tarixi. II cild, Bakı: Maarif, 2018.

Агаян Цатур. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва: Наука, 1978. [Ağayan Çatur. Erməni xalqının tarixi taleyində Rusiyanın rolu. Moskva:

Nauka,1978].

Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баку, 1920, 1-й часть. [1920-ci il Azərbaycan Respublikasının ünvan təqvimi, Bakı, 1920, 1-ci hissə].

Вартанян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван: Армения, 1959. [Vartanyan S. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Yerevan: Armeniya, 1959].

Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г. Перевод с армянского, С. Петербург, 1907, [Zavaryan S. Qarabağda iqtisadi vəziyyət və 1906-1907-ci illər aclığı. Ermənicedən tərcümə, S. Peterburq, 1907].

К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку: Азернешр. 1989. [Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ muxtar Vilayətinin yaranması tarixinə dair. 1918-1925. Sənədlər və materiallar. Bakı]

Кавказский календарь на 1899 г. Издан по распоряжению Главного начальствующаго гражданской частью на Кавказе. Тифлис, 1898, III отдел [1898-ci il üzrə Qafqaz təqvimi. 1898, Tiflis, 3-cü bölmə]

Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, Ереван: Айастан, 1986.[Kirakosyan C. Gənc türklər tarix məhkəməsi qarşısında, Yerevan: Hayastan], 1986.

Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт Истории, 1992, [Dağlıq Qarabağ 1918-1923-cü illərdə. Sənədlər və materiallar toplusu. Yerevan: Tarix İnstitutu, 1992].

Петросян Гегам. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.). Ереван: Изд-во ЕГУ, 2012 [Petrosyan Geğam. Ermənistan respublikasının Rusiya ilə münasibətləri (1918-1920). Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2012].

Ա ՊՊՊ Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում [1905 ՊՊՊ թթ. փաստական, վիճաբանական, տեղագրական լուսաբանություններով], Երևան, 1907, [A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907].

Սիմոնյան Արամ. Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920 ՊՊՊ թթ, Երևան: ԵՊՀ հրատ, 2000 [Simonyan Aram. 1920-1921-ci illər Zəngəzur savaşı. Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2000].

Վիրաբյան Վանիկ. Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920թթ., Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2015. [1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti. Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2015].

Azərbaycan qəzeti, (Bakı), 16.10.2019.

Azərbaycan qəzeti (Bakı), 17.11.1918.

Коммунист (Kommunist qəzeti, (rusca, Bakı), 2.12 1920.

«Правда» (Pravda qəzeti, (rusca, Moskva), 4. 12. 1920.

[1] Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, s. 32

[2] Ա ՊՊՊ Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905 ՊՊՊ թթ. փաստական, վիճաբանական, տեղագրական լուսաբանություններով), Երևան, 1907, [A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan, 1907], s. 244.

[3] Кавказский календарь на 1899 г. Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе. Тифлис, 1898, III отдел [1898-ci il üzrə Qafqaz təqvimi. Tiflis, 3-cü bölmə], s. 8

[4] Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г. Перевод с армянского, С. Петербург, 1907, [Zavaryan S. Qarabağda iqtisadi vəziyyət və 1906-1907-ci illər aclığı. Ermənicədən tərcümə, S. Peterburq, 1907], s. 61.

[5] Ա-Ղո, göstərilən əsəri, s. 274.

[6] Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, Ереван: Айастан , 1986, [Kirakosyan C. Gənc türklər tarix məhkəməsi qarşısında, Yerevan: Hayastan], 1986, s. 239.

[7] Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баку, 1920, 1-й часть. [1920-ci il Azərbaycan Respublikasının ünvan təqvimi, Bakı, 1920], s. 50.

[8] Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 51-52.

[9] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 161, v. 6.

[10] ARDA, fond 897, siy.1, iş 11, v. 180.

[11] ARDA, fond 897, siy.1, iş 11, v. 193.

[12] Агаян Цатур. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва: Наука, 1978. [Ağayan Çatur. Erməni xalqının tarixi taleyində Rusiyanın rolu. Moskva: Nauka, 1978], s. 269.

[13] Azərbaycan qəzeti, 28 oktyabr, 1918-ci il.

[14] ARDA, fond 970, siyahı 10, iş 161, v. 1-9.

[15] Karabekir Kazım. İstiklal Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, 1. Cilt, İstanbul, 2008, s. 454.

[16] Karabekir Kazım. İstiklal Harbimiz, Yapı Kredi Yayınları, 2. Cilt, İstanbul, 2008, s. 725-726.

[17] Karabekir Kazım. İstiklal Harbimiz, 2. Cilt, s. 818.

[18] ARDA, fond 894, siy. 2, iş 9, v. 27-28.

[19] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPiİSSA), fond 276, siy. 9, iş 1, v. 10.

[20] Петросян Гегам. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.). Ереван: Изд-во ЕГУ, 2012 [Petrosyan Geğam. Ermənistan Respublikasının Rusiya ilə münasibətləri (1918-1920). Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2012], s. 288.

[21] Yenə orada, s. 317-318.

[22] ARPiİSSA, f.277, siy.2, iş 40, v. 79.

[23] Վիրաբյան Վանիկ. Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920թթ., Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2015: [1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2015], s. 151

[24] Süleymanov Mehman. Azərbaycan Ordusunun tarixi. II cild, Bakı: Maarif, 2018, s. 570.

[25] ADRA, f. 970, siy. 1, iş 95, v. 13.

[26] ARDA, f. 897, siy. 1., iş 38, v. 329.

- [27] ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş 1, v. 50-51.
- [28] ADRA, f. 897, siy.1, iş 112, v. 48.
- [29] ADRA, f. 2898, siy. 1, iş 6, v. 34.
- [30] Nərimanov Nəriman. Ücqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub) Bakı, 1992, s. 26.
- [31] ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş 28,v.53.
- [32] ADRA, fond 28, siy. 1, iş 70, v.70.
- [33] К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку: Азернешр. 1989. [Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ muxtar Vilayətinin yaranması tarixinə dair. Sənədlər və materiallar. Bakı], s. 35.
- [34] ARDA, fond 28, siy.1, iş 99, v. 115.
- [35] Köçərli Tofiq. Qarabağ. Bakı: Elm, 2002, s. 360
- [36] К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области, s. 54-55.
- [37] Yenə orada, s. 56-57.
- [38] Köçərli Tofiq. Qarabağ, s. 367.
- [39]Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1997, s. 255-256.
- [40] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван: Институт истории, 1992, [Dağlıq Qarabağ1918-1923-cü illərdə. Sənədlər və materiallar toplusu. Yerevan, 1992], s. 574.
- [41] Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, s. 362.
- [42] К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку: Азернешр. 1989, s.

64.

[43] Yenə orada, s. 65.

[44] Pravda qəzeti (Rusca, Moskva), 4.12.1920.

[45] Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Zəngəzur qəzasının bir hissəsinin Ermənistana ilhaqı. Elm qəzeti, 7.08.2004.

[46] Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, 274-275.

[47] Вартанян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван: Гос. изд-во Армении, 1959. [Vartanyan S. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Yerevan: Armeniya, 1959], s. 453.

[48] Yenə orada, s. 460.

[49] Միմոնյան Արամ. Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920 թթ, Երևան: ԵՊՀ հրատ, 2000 [Simonyan Aram. 1920-1921-ci illər Zəngəzur savaşı. Yerevan: Yerevan Dövlət Universiteti, 2000], s. 602.

[50] Yenə orada, s. 623.

[51] ARDA, f.379, siy.1, iş 2176.

[52] Bakıda keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VII Zirvə Görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. Azərbaycan qəzeti, (Bakı), 16.10.2019.

Yazar hakkında :


Atıfta bulunmak için: MUSTAFA, Nazim. 2026. "NAHÇIVAN İLE AZERBAYCAN'I BİRBİRİNDEN AYIRMAK ÜZERE TERTİPLENEN ZENGEZUR'UN ERMENİSTAN'A KATILMA SÜRECİ - 11.12.2019." Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Blog No.2019 / 69. Aralık 11. Erişim Mayıs 26, 2026. <https://avim.org.tr/Blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK-UZERE-TERTIPLLENEN-ZENGEZUR-UN-ERMENISTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019>



Süleyman Nazif Sok. No: 12/B Daire 3-4 06550 Çankaya-ANKARA / TÜRKİYE

Tel: +90 (312) 438 50 23-24 • **Fax:** +90 (312) 438 50 26

 @avimorgtr

 <https://www.facebook.com/avrasyaincelemelerimerkezi>

E-Posta: info@avim.org.tr

<http://avim.org.tr>

© 2009-2025 Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) Tüm Hakları Saklıdır